

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДНК-АНАЛІЗУ В УКРАЇНІ

ЮХНО Олександр Олександрович - професор кафедри криміналістики та судової експертології, доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-4771-0531>

ЗАЯЦЬ Дмитро Дмитрович - доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології, кандидат юридичних наук, доцент, Харківський національний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-2196-6301>

УДК 343.983.7

DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.4.6>

Генетичні дані людини потребують особливого правового захисту. У законодавстві кожної демократичної країни мають бути закріплені ефективні механізми, які забезпечують дотримання розумного балансу між інтересами суспільства у справі протидії злочинності та повагою до приватного і сімейного життя особи. Інструменти криміналістичного ДНК-аналізу в розслідуванні злочинів є ефективними лише за умов належного правового регулювання. У зв'язку з цим у статті визначено деякі проблеми правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в кримінальному процесі України. Запропоновано шляхи їх вирішення з урахуванням європейських стандартів забезпечення права на повагу до приватного і сімейного життя у зв'язку з одержанням, зберіганням та використанням зразків біологічного матеріалу і генетичних даних у кримінальному провадженні та в цілях державної реєстрації геномної інформації людини. У кримінальному процесі України необхідно закріпити додаткові гарантії забезпечення засади невтручання у приватне життя щодо використання технологій ДНК-аналізу. Є потреба законодавчо визначити правила зберігання біологічних зразків і геномної інформації в кримінальному провадженні з дієвими гарантіями захисту від розголошення та чіткими строками зберігання. Вимога щодо знищення біологічного матеріалу та ДНК-профілів

ідентифікованих осіб, які не є підозрюваними, обвинуваченими та не були в подальшому засуджені, наблизить вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство до європейських стандартів. Включення до КПК України окремої статті щодо молекулярно-генетичних досліджень із визначенням особливостей одержання та зберігання зразків біологічного матеріалу для ДНК-аналізу, додаткових засобів захисту генетичних даних, а також особливостей проведення експрес-досліджень ДНК і молекулярно-генетичної експертизи, сприятиме поліпшенню стану правового регулювання зазначеної сфери.

Ключові слова: кримінальне провадження, ДНК-аналіз, криміналістична техніка, біологічні зразки, державна реєстрація геномної інформації людини.

Постановка проблеми

Ефективність технологій криміналістичного ДНК-аналізу у вирішенні завдань з розкриття та розслідування кримінальних правопорушень демонструє постійне зростання. Загальновідомими є надзвичайна точність результатів ідентифікації особи за ДНК та результативність електронних криміналістичних реєстрів (баз даних) генетичних даних людини. Разом з цим геномна інформація людини відноситься до чутливих персональних даних, які потребують особливого правового захисту. У законодавстві

кожної демократичної країни мають бути закріплені ефективні механізми, що забезпечують дотримання розумного балансу між інтересами суспільства у справі протидії злочинності та повагою до приватного і сімейного життя особи. У зв'язку з цим інструменти криміналістичного ДНК-аналізу в розслідуванні злочинів є ефективними лише за умови належного правового регулювання.

Україна йде шляхом інтеграції до Європейського Союзу. Тому для неї особливо важливим є впровадження профільного законодавства щодо використання ДНК-аналізу в діяльності правоохоронних органів. Це набуває додаткової актуальності в умовах надання відсічі російській збройній агресії, коли сучасні засоби і методи молекулярно-генетичних досліджень є незамінними у вирішенні завдань щодо розслідування воєнних злочинів та ідентифікації жертв війни.

Зазначені обставини засвідчують актуальність наукових досліджень, спрямованих на вивчення сучасного стану нормативно-правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні й розроблення пропозицій з удосконалення чинного законодавства в цьому контексті.

Стан дослідження проблеми

Проблеми правового регулювання ДНК-аналізу в правоохоронній діяльності були предметом наукових досліджень вітчизняних науковців. Зокрема, Н. Ахтирська, В. Білоус, Р. Степанюк, В. Кікінчук, І. Пиріг, В. Плетенець, В. Приловський, Н. Мартиненко, Д. Степанюк, Б. Гамалюк, І. Ходирева та ін. розглядали окремі питання правового регулювання ДНК-аналізу в кримінальному процесі та в галузі державної реєстрації геномної інформації людини, сформулювавши низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства. Також у працях О. Легкої, Б. Довгань, Т. Михайліни, Т. Тарасевич, О. Калітенко, Г. Крушельницької та ін. досліджувались міжнародні стандарти захисту прав людини в контексті молекулярно-генетичних досліджень і баз даних ДНК. Крім того, суттєву увагу в наукових дослідженнях

Л.О. Басюк, С.О. Коропецької, П.Є. Антонюк, А.О. Антощука, О.В. Капліної, Р.В. Куцого, А.В. Мельниченко, В.І. Галагана, О.В. Козака, О.В. Лускатова, В.В. Рогальської, А.І. Терещенко, М.Г. Щербаковського, А.М. Проценко, А.Е. Волкової та ін. приділено одержанню біологічних зразків для експертизи.

Разом з цим законодавчі новації щодо державної реєстрації геномної інформації людини та необхідність гармонізації вітчизняного законодавства зумовлюють потребу проведення подальших досліджень щодо проблем правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення проблемних питань правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в кримінальному процесі України та шляхів їх вирішення. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: виокремити основні європейські стандарти забезпечення права на повагу до приватного і сімейного життя у зв'язку з одержанням, зберіганням та використанням зразків біологічного матеріалу і генетичних даних у кримінальному провадженні та в цілях державної реєстрації геномної інформації людини; встановити прогалини в нормативно-правовому регулюванні ДНК-аналізу в кримінальному процесі України; визначити шляхи вдосконалення кримінального процесуального законодавства України щодо регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням технологій ДНК-аналізу в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

Донедавна в Україні не існувало окремих правових норм, що стосуються використання ДНК-аналізу у сфері кримінальної юстиції. Вітчизняна база даних ДНК, яка була створена в Експертній служби МВС України, функціонувала на підставі відомчого наказу, присвяченого криміналістичним облікам. Такий підхід не дозволяв ефективно наповнювати відповідний банк даних, оскільки поміщення до нього ДНК-профільів ідентифікованих осіб, навіть засуджених за

вчинення тяжких злочинів, було можливим тільки за їхньою згодою. Тому база даних ДНК тривалий час наповнювалась переважно за рахунок слідів біологічного походження невідомих слідству осіб, а можливості автоматичного пошуку збігів були вкрай обмеженими.

У лютому 2023 року набув чинності Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» [1], який визначив правові засади обробки генетичних даних людини в криміналістичних цілях. На виконання вимог цього закону також було впроваджено низку підзаконних нормативних актів Кабінету Міністрів України й окремих міністерств та відомств щодо порядку проведення державної реєстрації геномної інформації людини та збору зразків біологічного матеріалу. Ці важливі події відбулись уже під час війни, а отже, сприяють не тільки поліпшенню стану правового регулювання ДНК-аналізу, а й підвищенню ефективності національної бази даних ДНК у вирішенні масштабних завдань з ідентифікації загиблих, пошуку зниклих безвісти людей, розкриття тяжких і особливо тяжких злочинів тощо. Але варто звернути увагу і на окремі прогалини законодавства та визначити шляхи його подальшого вдосконалення.

Безумовно, законодавчі новації в галузі державної реєстрації геномної інформації в умовах воєнного стану є актуальними, адже створення повноцінного банку даних генетичних ознак людини сприятиме оперативному вирішенню важливих завдань розслідування, а також, за умов дотримання вимог технічного захисту інформації, дозволить розширити можливості міжнародного співробітництва щодо обміну геномною інформацією з іншими країнами та міжнародними організаціями [2, с. 75]. Проте для досягнення цих цілей необхідно узгодити внутрішнє законодавство, а також гармонізувати його до європейських правових стандартів.

Під час формування правової бази варто враховувати, що в процесі ДНК-аналізу досліджують зразки біологічного матеріалу, внаслідок чого отримують геномну інформацію (генетичні дані) особи. Біологічним ма-

теріалом є клітини тіла людини, а геномною інформацією – ДНК-профіль. Відповідно потребують регулювання питання одержання та зберігання біологічних зразків, обсяги їх допустимого дослідження, а також зберігання та використання геномної інформації.

Науковці, які досліджували правове регулювання цієї сфери, погоджуються в оцінках щодо його недостатності. При цьому слід розмежовувати правове регулювання державної реєстрації геномної інформації та правове регулювання використання ДНК-аналізу в кримінальному провадженні. Якщо перша галузь, як було зазначено вище, одержала правову основу з прийняттям профільного закону, то друга – залишається майже не врегульованою. Таке становище не можна визнати задовільним, адже профільний закон про державну реєстрацію геномної інформації вміщує чимало положень, які посилаються на КПК України, у якому, у свою чергу, спеціальних норм з цього приводу немає.

Науковці відзначають, що з ухваленням Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» необхідно внести зміни та доповнення до КПК України з метою узгодження положень цих нормативно-правових актів задля забезпечення належного рівня функціонування національної бази даних ДНК. Це насамперед стосується вдосконалення процедури одержання зразків для молекулярно-генетичного дослідження. Потрібно визначити підстави їх одержання; розрізнити окремі види зразків, упорядкувати добровільне та примусове їх одержання, визначити строки зберігання біологічного матеріалу та порядок його знищення [3, с. 246].

Видається, що вищевказані пропозиції залишаються актуальними. У КПК України немає окремих норм щодо зразків для ДНК-аналізу та молекулярно-генетичної експертизи (дослідження). Відповідно існують суттєві проблеми з практичною реалізацією завдань розслідування. Наприклад, у КПК України не встановлено порядку отримання зразків від трупа для проведення молекулярно-генетичної експертизи, що створює ситуації неможливості збирання доказів сторонами кримінального про-

вадження та забезпечення їх допустимості [4, с. 212]. Це суттєво ускладнює можливість ДНК-ідентифікації жертв війни. Бракує конкретики і щодо інших різновидів зразків і способів їх отримання. Як наслідок, у практичній діяльності можливі порушення, пов'язані з надмірним втручанням у процесі одержання біологічних зразків. Також законодавчо не визначено правила зберігання біологічних зразків і геномної інформації, що може призвести до недотримання вимог щодо захисту генетичних даних від розголошення, а також створює ситуацію правової невизначеності в контексті строків їх зберігання.

Враховуючи європейські стандарти поводження з біологічним матеріалом і геномною інформацією, у вітчизняному законодавстві варто визначити строки зберігання генетичних даних, які є пропорційними ступеню тяжкості кримінального правопорушення та меті використання баз даних ДНК [5, с. 122]. Неприпустимість безстрокового зберігання щодо незасуджених осіб є важливим правилом, прийнятим у демократичному суспільстві. Але в КПК України не встановлено вимог щодо знищення біологічного матеріалу та ДНК-профілів осіб, які не є підозрюваними, обвинуваченими та не були в подальшому засуджені. Цей аспект потрібно врахувати в правотворчій діяльності.

Геномна інформація людини є надзвичайно чутливим різновидом персональних даних. Її визначають як персональні дані людини, основним носієм яких є ДНК, що містить відомості про розвиток та функціонування організму індивіда та використовується для ідентифікації особи [6, с. 8]. Разом з цим, як слушно відзначено Н. Мартиненко, ДНК-інформація особи, на відміну від інших її ознак, що індивідуалізують, не охоплюється повністю поняттям персональних даних, а виходить за межі цього визначення. З молекулою ДНК, крім її індивідуальності, пов'язана й інша її основна властивість – спадковість як засіб передачі. Сучасні методи дослідження ДНК дозволяють отримувати не тільки ідентифікаційну генетичну інформацію про конкретного індивіда, а й низку значущих відомостей про ознаки його

біологічних родичів, які можуть передаватися в спадок [7, с. 69]. У зв'язку з цим збір і накопичення генетичних даних людини може межувати з порушенням прав людини [8, с. 195], особливо щодо права на повагу до приватного і сімейного життя. Як відзначено, право на використання геномної інформації людини та право на захист персональних даних співвідносяться як взаємозалежні: існування першого є не виправданим без суворого дотримання другого. Право на використання геномної інформації людини не порушує право на захист персональних даних, якщо таке використання чітко регламентоване законом із застосуванням основоположних міжнародно-правових постулатів [9, с. 44]. А отже, правила поводження зі зразками біологічного матеріалу та генетичними даними особи повинні бути більш суворими, ніж щодо інших персональних даних. Але у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві ця особливість не враховується, що потребує змін.

У кримінальних провадженнях проводять велику кількість молекулярно-генетичних експертиз. Результати багатьох з них мають лише орієнтуюче значення, і в подальшому необхідності в зберіганні залишків об'єктів дослідження й отриманої інформації немає. Яскравим прикладом такої ситуації є масована перевірка значної кількості осіб на предмет причетності до злочину за виявленим на місці події чи на тілі та одязі потерпілої особи біологічним слідом. Внаслідок такої перевірки більшість осіб, яких перевіряли, виявляються не причетними до злочину. Але їхні ДНК-профілі зберігають у матеріалах кримінального провадження. Як видається, безпосередньо в КПК України доцільно визначити щонайменше вимогу щодо знищення одержаних біологічних зразків і генетичних даних, якщо вони не потрібні для подальшого вирішення справи.

Окремої уваги в рамках предмета цього дослідження заслуговують нещодавно прийняті Верховною Радою України зміни та доповнення до КПК України щодо висновків спеціаліста (законопроект № 10075). Ст. 71 КПК України доповнено пунктом, згідно з яким спеціалісти зможуть надава-

ти довідки і висновки, у тому числі щодо ідентифікації особи. Вочевидь, зазначена законодавча новація має безпосереднє відношення до криміналістичного ДНК-аналізу, оскільки спеціалісти-криміналісти сьогодні оснащені приладами експрес-аналізу ДНК ANDE, які активно використовують у роботі щодо ідентифікації тіл загиблих внаслідок бойових дій і обстрілів цивільної інфраструктури [10]. Тому варто наголосити на необхідності розроблення правил захисту генетичних даних ще й у зв'язку з діяльністю спеціалістів-криміналістів. Обладнання для швидкого ДНК-тестування дозволяє в автоматичному режимі встановити ДНК-профіль особи. Використовувати цю техніку можна поза експертною лабораторією, що дозволяє виконувати масштабні завдання з ідентифікації масштабних жертв війни. Крім того, експрес-аналіз ДНК може бути корисним у контексті проведення масових перевірок ДНК-профіль і наповнення бази даних ДНК.

Зазначені технічні новації в галузі криміналістичного ДНК-аналізу не тільки розширюють практичні можливості правоохоронних органів, але і потребують належного правового регулювання. У зв'язку з цим видаються слушними пропозиції науковців щодо застосування комплексного підходу до цього питання. Так, пропонується доповнити до КПК України окремими нормами щодо способів одержання певних видів біологічних зразків для ДНК-аналізу, визначення обсягу допустимого молекулярно-генетичного дослідження, додаткових засобів захисту генетичних даних від розголошення, правил проведення масового ДНК-тестування для розкриття особливо тяжкого злочину [11, с. 137]. Вважаємо, що включення до КПК України окремої статті щодо молекулярно-генетичних досліджень із визначенням особливостей одержання та зберігання зразків біологічного матеріалу для ДНК-аналізу, додаткових засобів захисту генетичних даних, також особливостей проведення експрес-досліджень ДНК та молекулярно-генетичної експертизи, сприятиме поліпшенню стану правового регулювання цієї сфери, заповнивши прогалини кримінального процесуального законодавства.

Висновки

У нинішніх умовах молекулярно-генетичні дослідження зразків біологічного матеріалу людини відносяться до числа найефективніших методів ідентифікації особи під час розслідування кримінальних правопорушень. Водночас генетичні дані є не просто одним із різновидів персональних даних, а потребують особливого правового захисту, оскільки дослідження ДНК може надати інформацію не тільки про особу, а й про її родичів. Тому в кримінальному процесі України необхідно закріпити додаткові гарантії забезпечення засади невторчання в приватне життя у зв'язку із використанням технологій ДНК-аналізу в розслідуванні.

Існує потреба законодавчо визначити правила зберігання біологічних зразків і геномної інформації в кримінальному провадженні з дієвими гарантіями захисту від розголошення та чіткими строками зберігання. Вимога щодо знищення біологічного матеріалу та ДНК-профільованих осіб, які не є підозрюваними, обвинуваченими та не були в подальшому засуджені, наблизить вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство до європейських стандартів.

Включення до КПК України окремої статті щодо молекулярно-генетичних досліджень із визначенням особливостей одержання та зберігання зразків біологічного матеріалу для ДНК-аналізу, додаткових засобів захисту генетичних даних, а також особливостей проведення експрес-досліджень ДНК і молекулярно-генетичної експертизи, сприятиме поліпшенню стану правового регулювання зазначеної сфери.

Література

1. Про державну реєстрацію геномної інформації людини : Закон України від 9 липня 2022 року № 2391-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text>
2. Легка О. Правова регламентація реєстрації геномної інформації людини: міжнародний та вітчизняний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2022. Вип. 2 (72). С. 71-76.

3. Степанюк Р. Л., Кікінчук В. В. Напрями вдосконалення правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні в контексті інтеграції до Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 (97). С. 234-249. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.21>.

4. Басюк Л. О. Отримання зразків з тіла неживої людини (трупа) для експертизи у кримінальному провадженні: проблемні аспекти. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 208-213.

5. Степанюк Д. Р. Правові засади криміналістичного ДНК-аналізу й удосконалення законодавства України. *Наше право*. 2023. № 3. С. 118-124. DOI 10.32782/NP.2023.3.17

6. Довгань Б. В., Михайліна Т. В. Геномна інформація людини та її значення для ДНК-аналізу: правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. № 1. С. 5-9.

7. Мартиненко Н. Проблеми нормативного регулювання державної реєстрації геномної інформації людини. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2023. № 2 (2). С. 68-79.

8. Гамалюк Б. М., Ходирєва І. Т. Окремі питання правового регулювання судової молекулярно-генетичної експертизи та обліку генетичних ознак людини. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2022. № 2. С. 190-201.

9. Михайліна Т. В., Довгань Б. В. Геномна інформація людини: правові проблеми використання та протидії дискримінації за генетичними ознаками. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т 1. С. 39-45.

10. Свобода Є. Ю., Михальчук Т. В., Шульга О. О. Технологія швидкісного встановлення ДНК-профілю – Rapid DNA. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 81. Ч. 3. С. 150-156. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.22>

11. Stepaniuk, R., Kikinchuk, V., Pyrih, I., Pletenets, V., & Prylovskiy, V. (2022). Multifaceted approach to legislative regulation for using DNA analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 11(50), 130-139. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.50.02.13>.

Oleksandr Yukhno,

Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Science, Doctor of Law, Professor, Kharkiv National University of Internal Affairs
<https://orcid.org/0000-0002-4771-0531>

Dmytro Zayats,

Associate Professor of the Department of Criminal Procedure, Criminalistics and Forensics, PhD in Law, Associate Professor, Kharkiv National University of Internal Affairs
<https://orcid.org/0000-0002-2196-6301>

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF FORENSIC DNA ANALYSIS IN UKRAINE

Human genetic data requires special legal protection. The legislation of every democratic country should provide for effective mechanisms to ensure that a reasonable balance is struck between the public interest in combating crime and respect for the private and family life of individuals. The tools of forensic DNA analysis in the investigation of crimes are effective only if they are properly regulated by law. In this regard, the authors of the article identify some problems of legal regulation of forensic DNA analysis in the criminal procedure of Ukraine. The authors propose ways to resolve them, taking into account the European standards of ensuring the right to respect for private and family life in connection with the receipt, storage and use of biological material samples and genetic data in criminal proceedings and for the purposes of state registration of human genomic information. The criminal procedure of Ukraine needs to include additional guarantees of non-interference with privacy in relation to the use of DNA analysis technologies. There is a need to legislate the rules for the storage of biological samples and genomic information in criminal proceedings with effective guarantees of protection against disclosure and clear storage periods. The requirement to destroy biological material and DNA profiles of identified persons who are not suspects, accused or subsequently convicted will bring the national criminal procedure legislation closer to European standards. The inclusion in the CPC of Ukraine of a separate article on molecular genetic research, defining the specifics of obtaining and storing biological material samples for DNA analysis, additional means of protecting genetic data, as well as the specifics of conducting rapid DNA testing and molecular genetic expertise, will help improve the state of legal regulation of this area.

Keywords: criminal proceedings, DNA analysis, forensic techniques, biological samples, state registration of human genomic information.